

Glimt af hellenisme hos jøderne – Eupolemos: jødisk gesandt og historiker

af Søren Lund Sørensen

1. Indledning

I det følgende vil den jødiske forfatter Eupolemos og hans værk blive præsenteret. Eupolemos placeres i Judæa i Palæstina i perioden omkring Judas Makkabæeren, dvs. i 160'erne f.Kr. Derefter følger en analyse af de dele af værket, der viser, at Eupolemos var bekendt med antikke teorier om opfindelsen af alfabetet og desuden havde kendskab til temaerne i en passage om jøderne hos den græske forfatter Hekataios fra Abdera.

1.1. Eupolemos, Judas Makkabæerens gesandt

I 1. *Makk.* 8.7-20 berettes der om en delegation, som Judas Makkabæeren, der ledte det berømte makkabæeroprør mod seleukiderne, sendte til Rom:

Og Judas udvalgte Eupolemos, søn af Johannes, der var søn af Akkos, og Jason, søn af Eleazar, og sendte dem til Rom for at oprette et venskab og en alliance og for at løfte åget fra dem, fordi de [romerne] så, at hellenernes kongedømme holdt Israel som slaver. Og de rejste til Rom – og vejen var meget lang – og gik ind i senatsbygningen og sagde: “Judas Makkabæeren, hans brødre og jødernes folk har sendt os til jer for at oprette en alliance og en fredsaftale med jer og sørge for, at vi bliver optegnet som jeres forbundsfæller og venner.”¹

1. καὶ ἐπελέξατο Ἰούδας τὸν Εὐπόλεμον υἱὸν Ἰωάννου τοῦ Ἀκκῶς καὶ Ἰάσονα υἱὸν Ἐλεαζάρου καὶ ἀπέστειλεν αὐτοὺς εἰς Ῥώμην στήσαι φιλίαν καὶ συμμαχίαν καὶ τοῦ ἄραι τὸν ζυγὸν ἀπ’ αὐτῶν ὅτι εἶδον τὴν βασιλείαν τῶν Ἑλλήνων καταδουλουμένους τὸν Ἰσραὴλ δουλείᾳ. καὶ ἐπορεύθησαν εἰς Ῥώμην καὶ ἡ ὁδὸς πολλὴ σφόδρα καὶ εἰσῆλθοσαν εἰς τὸ βουλευτήριον καὶ ἀπεκρίθησαν καὶ εἶπον Ἰούδας ὁ καὶ Μακκαβαῖος καὶ οἱ ἀδελφοὶ αὐτοῦ καὶ τὸ πλῆθος τῶν Ἰουδαίων ἀπέστειλαν ἡμᾶς πρὸς ὑμᾶς στήσαι μεθ’ ὑμῶν συμμαχίαν καὶ εἰρήνην καὶ γραφήναι ἡμᾶς συμμαχοὺς καὶ φίλους ὑμῶν.

Herefter følger en opregning af de aftaler, der blevet indgået mellem jøderne og romerne.

Eupolemos lader således til at have været en af de to gesandter, der forhandlede en alliance med romerne på plads i 161 f.Kr.. I sin parafrase af 1. *Makk.* nævner Josephus ligeledes Eupolemos.² Udsendingen Eupolemos nævnes også i 2. *Makk.* 4.11:

Jason tilsidesatte de kongelige privilegier, der var blevet etableret for jøderne af Johannes, far til Eupolemos, der havde foretaget et gesandtskab til Rom med henblik på venskab og alliance, opløste forfatningen og indførte nye mod loven stridende skikke.³

2. *Makk.* giver yderligere information om Eupolemos' familie ved at fortælle, at Eupolemos' far Johannes var med til at forhandle aftalerne på plads med Antiochos III med tilnavnet den Store (223–189 f.Kr.), da seleukiderne erobrede Koile-Syrien fra ptolemærne i 200 f.Kr.. Disse aftaler har vi nærmere beskrevet hos Josephus, som gengiver de seleukidiske dokumenter, der tillader jøderne at leve efter deres fædrene skikke.⁴

Jødernes gesandt Eupolemos kommer altså fra en familie med tradition for forhandlinger med fremmede herskere. Eupolemos har på grund af sin far været et oplagt valg til en gesandt til Rom. Johannes, Eupolemos' far, har uden tvivl talt græsk for at kunne kommunikere med seleukiderne, og forhandlingerne i Rom er med stor sandsynlighed ligeledes blevet gennemført på græsk.⁵

1. *Makk.* 8.17 nævner desuden, at Johannes, Eupolemos' far, var søn af Akkos. Akkos skal måske ikke opfattes som navnet på Johannes' far, men snarere som navnet på en bestemt præstefamilie.⁶ Eupolemos stammede altså muligvis fra en fornem præstefamilie og har tilhørt overklassen i Jerusalem. Han har fået en uddannelse, der gjorde ham i stand til at kom-

2. Jos. *A.J.* 12.415.

3. καὶ τὰ κείμενα τοῖς Ἰουδαίοις φιλόπρωπα βασιλικά διὰ Ἰωάννου τοῦ πατρὸς Εὐπολέμου τοῦ ποιησα-μένου τὴν πρεσβείαν ὑπὲρ φιλίας καὶ συμμαχίας πρὸς τοὺς Ῥωμαίους παρώσας καὶ τὰς μὲν νομίμους καταλύων πολιτείας παρανόμους ἔθισμούς ἐκαίνιζεν.

4. Jos. *A.J.* 12.138-146. Der er generel enighed om, at disse dokumenter er autentiske, cf. Marcus (1943, 481-94).

5. Romersk korrespondance med østen foregik næsten udelukkende på græsk. Dette er tydeligt ud fra de romerske indskrifter, vi finder i det østlige middelhavsområde. Det er interessant, at Polybios har opholdt sig i Rom samtidig med, at de jødiske gesandter kom til byen, cf. Wacholder (1974, 19).

6. Oesterley (1913, 95) Wacholder (1974, 8-11); Goldstein (1976, 359); Holladay (1983, 93; 99-100 n. 6); Hengel (1988, 119); Otzen (1998, 92); Schwartz (2008, 220-1).

munikere på græsk, og han har tilmed fået et græsk navn i modsætning til sin far. Desuden viser omtalerne af ham, at han har været en af Judas Makkabæerens nære bekendte.⁷

1.2. Historieskriveren Eupolemos

Eupolemos er ikke et ukendt græsk navn, men heller ikke det mest hyppige. I jødiske sammenhænge optræder det tilsyneladende kun i forbindelse med tre personer. Den ene er den førnævnte Eupolemos, den anden er der en omtale af i Josephus' *Mod Apion*, hvor en Eupolemos grupperes sammen med to andre forfattere.⁸ Det er dog ikke sikkert, om den Eupolemos, Josephus henviser til, er en jøde eller ej.

Den tredje jøde med navnet Eupolemos, vi kender, er citeret hos henholdsvis Clemens fra Alexandria (ca. 150–ca. 216 e.Kr.) og Eusebios (260–339 e.Kr.). De to kirkefædre har dog ikke haft direkte adgang til Eupolemos, men har hentet deres uddrag fra et værk fra det første århundrede affattet af helleneren Lucius Cornelius Alexander fra Milet med tilnavnet Polyhistor (105–35 f.Kr.). Polyhistor kom som krigsfange til Rom i Sullas følge og skrev i Rom adskillige værker. Et af dem var et værk om jøderne. Dette værk er af største betydning for rekonstruktionen af jødisk litteratur i den hellenistiske periode. Hvis det ikke var for Polyhistor, ville vi ikke vide, at jøderne skrev tragedier, episke digte og store kronografiske værker. Polyhistor, der uheldigvis brændte ihjel i en husbrand i 35 f.Kr., udgør således en *terminus ante quem* for alle disse forfattere. De poetiske værker har Polyhistor citeret på vers, hvorimod de prosaiske alle er blevet gengivet i *oratio obliqua*. Beklageligvis er Polyhistor's skrift gået tabt, men store dele af det er benyttet af Clemens og især af Eusebios i den 9. bog af hans *Praeparatio Evangelica*. Fra Polyhistor har vi via Eusebios fire fragmenter af en jødisk historieskriver ved navn Eupolemos overleveret. Et femte fragment er bevaret via Clemens, der her tilsyneladende har overleveret denne del af Eupolemos' værk uafhængigt af Polyhistor.⁹

7. Bemærk Jos. A.J. 12 415: τῶν αὐτοῦ φίλων Εὐπόλεμον τὸν Ἰωάννου υἱὸν καὶ Ἰάσονα τὸν Ἐλεαζάρου.

8. Jos. C. Ap. 1.218.

9. Sekundærlitteraturen om Eupolemos er overraskende stor. Det klassiske udgangspunkt er værket om Polyhistor af Bernays elev Freudenthal (1875). Den eneste egentlige monografi er Wacholder (1974), der indeholder oversigt over tidligere litteratur. Senere behandlinger er bl.a.: Hadas (1959, 95-6); Walter (1976, 93-108); Holladay (1983, 93-156); Attridge (1984, 162-5); Bartlett (1985, 56-71); Fallon (1985, 861-72); Schürer (1986, 517-21); Hengel (1988, 169-75); Droge (1989, 13-9); Gruen (1998, 139-46); Collins (2000, 46-7).

Værket havde angiveligt titlen *Περὶ τῶν ἐν τῇ Ἰουδαίᾳ βασιλέων*, altså om kongerne i Judæa.¹⁰ En kort beskrivelse af fragmenterne følger:

Fragment 1 beskriver Moses.¹¹ Fragment 2 omhandler profeterne Josva og Samuel og kongerne Saul, David og Salomon. Fragment 2 indeholder samtidig to ikke-parafaserede breve fra Salomon til fönikernes og ægypternes konge samt disses svar til Salomon. Derefter følger en beskrivelse af opførelsen af templet i Jerusalem.¹² Fragment 3 nævner kort Salomons fremstilling af et tusinde guldskjolde og en opregning af kongens leveår.¹³ Fragment 4 vedrører profeten Jeremias og kong Jonacheim samt Jerusalems erobring og plyndring.¹⁴ Fragment 5 opregner antallet af år fra Adam til værkets affattelse.¹⁵

1.3. Kontekst

Eupolemos' værk lader sig forholdsvist let datere ud fra fragment 5, hvor der står følgende:

Desuden siger Eupolemos i et lignende værk også, at alle årene fra Adam til det femte år af Demetrios' regering, i Ptolemaios' tolvte regeringsår i Ægypten, udgør 5149 år, og fra den tid, da Moses førte jøderne ud af Ægypten til det føromtaltede tidspunkt giver 2580 år. Fra denne tid til konsulerne Gnaeus Domitius og Asinius i Rom er der 120 år.¹⁶

Beklageligvis lader årstallene sig ikke uden videre forene. For det første må dateringen af de to romerske konsuler udelukkes. Den er uden tvivl en tilføjelse af en senere forfatter. Fragment 5 er som tidligere nævnt kun bevaret takket være Clemens, og han nævner i denne

10. Clem. Al. *Strom.* 1.23.153.4.

11. Clem. Al. *Strom.* 1.23.153.4; Eusebios *Praep. evang.* 9.26. 1.

12. Clem. Al. *Strom.* 1.21.130.3; Eusebios *Praep. evang.* 9.30.1-34.18.

13. Eusebios *Praep. evang.* 9.34.20.

14. Eusebios *Praep. evang.* 9.39.1-5.

15. Clem. Al. *Strom.* 1.21.141.4-5.

16. Clem. Al. *Strom* 1.21.141.4-5: ἔτι δὲ καὶ Εὐπόλεμος ἐν τῇ ὁμοίᾳ πραγματείᾳ τὰ πάντα ἔτη φησὶν ἀπὸ Ἀδὰμ ἄχρι τοῦ πέμπτου ἔτους Δημητρίου βασιλείας Πτολεμαίου τὸ δωδέκατον βασιλεύοντος Αἰγύπτου συνάγεσθαι ἔτη, ἐρμθ'. ἀφ' οὗ δὲ χρόνου ἐξήγαγε Μωυσῆς τοὺς Ἰουδαίους ἐξ Αἰγύπτου ἐπὶ τὴν προειρημένην προθεσμίαν συνάγεσθαι ἔτη {δισ}χίλια πεντακόσια ὀγδοήκοντα. ἀπὸ δὲ τοῦ χρόνου τούτου ἄχρι τῶν ἐν Ῥώμῃ ὑπάτων Γναίου Δομετίου καὶ Ἀσινίου συναθροίζεται ἔτη ἑκατὸν εἴκοσι.

sammenhæng ikke Polyhistor som sin kilde. De to konsuler hører hjemme i ca. 40 f. Kr. og dette ville gøre Eupolemos samtidig med Polyhistor.¹⁷

Demetrios' femte regeringsår passer derimod udmærket på Demetrios I Soter, der regerede fra 162–150 f.Kr. Dette vil placere Eupolemos' datering til 158/157. Dateringen af et tolvte regeringsår for en Ptolemaios i Ægypten halter derimod meget. Der er ikke en enkelt Ptolemaios, hvis regeringsår falder samtidig med det femte år i en seleukidisk Demetrios' regering. Ptolemaios VIII Euergetes II Physkon var ved magten i Ægypten fra 145–116 f.Kr., men havde tidligere været medregent fra 170. Det tolvte år ville således give 159/58 f.Kr. Der kommer til at mangle et år, og det lader ikke til, at Ptolemaios VIII var ved magten i Ægypten i 158 f.Kr. De 120 år fra år 40 passer heller ikke godt sammen. Det er derfor blevet foreslået at anse dateringen af Ptolemaios som en senere tilføjelse og synkronisering, muligvis samtidig med oplysningen om konsulerne i Rom. En datering af et jødisk skrift ud fra en seleukidisk regeringsperiode vil også passe bedre til et jødisk skrift, der muligvis stammer fra Palæstina.¹⁸ Det vil her blive antaget, at Eupolemos' værk er afsluttet i 158 f.Kr.¹⁹

At Eupolemos hører hjemme i Palæstina er der flere argumenter for. Eupolemos udviser kendskab til *Septuaginta*, men desuden også til den Hebraiske Bibel. Et kendskab til hebraisk i denne periode passer bedre til Palæstina end til Ægypten. Eupolemos har desuden haft viden om hebraiske måleenheder.²⁰ Eupolemos oversætter ord, som *Septuaginta* lader stå uoversatte. Dette forudsætter, at Eupolemos har kendt og forstået de hebraiske ord.²¹ Des-

17. Den græske tekst, der omtaler konsulerne, er uden tvivl korrump, men der er enighed om, at korrekturen er korrekt, cf. Wacholder (1974, 5-6); Walter (1976, 108); Holladay (1983, 155-6 n. 121); Fallon (1985, 872 nn. f & g).

18. Walter (1976, 107-8), Fallon (1985, 871-2 n. c) og Holladay (1983, 155-6) mener alle, at dateringen af Ptolemaios og konsulerne er tilføjet senere og sandsynligvis af same person.

19. Gruen (1998, 140 især n. 10) foreslår, at dateringen til 158 ikke behøver at være lig med affattelsestidspunktet for Eupolemos' værk. Polyhistor kan have plukket dette ud fra sammenhængen. Fragment 5 behøver således ikke have været afslutningen på værket. Altså kan vi ingenlunde datere Eupolemos' *floruit* til 158. Argumentet er skarpsindigt, men herimod kan man overveje, hvor meget længere, Eupolemos kan have gået ned i tid? Han starter tydeligvis med Adam (eller måske Moses) og ender ifølge vores fragmenter senest med Demetrios' 5 regeringsår. Ingen andre steder i de overleverede fragmenter af Eupolemos finder vi angivelser af årstal fra Adam til en bestemt periode. Fragment 2 opregner årstallene for Moses, Josva, Saul og David, men lægger dem ikke sammen for at opnå et samlet antal år. Kan vi formode, at Eupolemos flere steder i værket foretager en sammenregning lig med den i Fragment 5 og daterer den til en seleukidisk konges regeringsperiode (og med Gruen nødvendigvis en senere konge end Demetrios I)? Ydermere halter Gruens argument ved det fundamentale faktum, at fragment 5 ikke optræder i Eusebios' gengivelser af Polyhistor, men kun hos Clemens, og det kan ikke bevises, at Clemens benyttede sig af Polyhistor i forbindelse med gengivelsen af Eupolemos' fragmenter.

20. Eusebios *Praep. evang.* 9.33.1, cf Holladay (1983, 99 n. 3).

21. Wacholder (1974, 252-3); Holladay (1983, 101 n. 15); Fallon (1985, 862-3).

uden viser det faktum, at Eupolemos lader til at have dateret sit værk ud fra en seleukidisk regeringsperiode, hen til en palæstinensisk forfatter. En jøde fra Jerusalem kunne godt have synkroniseret en seleukidisk tidsregning med en ptolemæisk, men at en jøde fra Ægypten ville have gjort det modsatte virker usandsynligt. Det er desuden *opinio communis*, at Eupolemos var en forfatter fra Judæa.²²

1.4. Identifikationen af historikeren Eupolemos og Eupolemos Johannes' søn

Som tidligere nævnt har vi kun navnet Eupolemos bevidnet tre gange i jødisk litteratur. To af tilfældene vedrører personer, der lever i den første midte af det andet årh. f.Kr. Eupolemos Johannes' søn er i Rom ca. år 161 f.Kr. og historikeren Eupolemos daterer sit værk til 158 f.Kr. Begge forfattere hører hjemme i Palæstina og begge har kendskab til græsk.²³ Det er derfor nærliggende at foreslå, at de to navnebrødre i virkeligheden er en og samme person. Det virker langt mere sandsynligt, at der er tale om den samme person, end at *to* jøder fra overklassen gik rundt i Jerusalem i 160'erne f.Kr. med samme besynderlige navn. At Eupolemos, Johannes' søn var i stand til at skrive et værk på græsk om jødernes konger under de

22. Wacholder (1974, *passim* men især 1-26); Walter (1976, 95); Holladay (1983, 93; 99 n. 3); Fallon (1985, 863); Schürer (1986, 518-9); Collins (2000, 46).

23. Det bliver ofte nævnt, at Eupolemos udviser kendskab til Herodot og Ktesias i sine fragmenter. Fragment 4 nævner, at babylonernes og medernes hær ved erobringen af Jerusalem udgjorde 300.000. Dette stemmer overens med beskrivelserne af persernes styrker inden slaget ved Salamis i Hdt. 8.113; 9.32. Det er i høj grad sandsynligt, at en historiker har haft kendskab til Herodot, men den omtalte passage omhandler forholdene op til slaget ved Salamis, og dette var et søslag. Wacholder (1974, 230-4) hævder, at omtalen af en Astibares i Fragment 4 udviser afhængighed af Ktesias, cf. Diod. 2.34.6. Det virker en smule besynderligt at hænge en afhængighed af Ktesias op på et enkelt ord. Dog kan man hævde, at Eupolemos sagtens kan have haft kendskab til Ktesias, eftersom denne forfatter i antikken var meget populær.

første makkabæere behøver derfor ikke at komme som en overraskelse. I det følgende vil det blive forudsat, at Eupolemos, Johannes' søn, er identisk med historieskriveren Eupolemos.²⁴

2. Uddrag af Eupolemos' værk

2.1. Fragment 1

I det første fragment læser vi følgende:

Eupolemos siger i værket om Kongerne i Judæa, at Moses var den første vise mand, og at han overgav alfabetet til jøderne først, og fra jøderne overtog fønikerne det, og fra fønikerne modtog hellenerne det. Desuden forfattede Moses som den første love for jøderne.²⁵

Fragment 1 er overleveret både af Eusebios via Polyhistor og af Clemens.²⁶ Der er visse forskelle i de to versioner. 'Alfabet' er i Eusebios' tekst *γράμματα*, mens det hos Clemens er *γραμματική*. Begge ord kan betegne alfabetet, men *γραμματική* kan også have betydningen

-
24. Dette er uden tvivl *opinio communis*. Wacholder (1974, *passim*); Goldstein (1976, 359); Walter (1976, 95-7); Holladay (1983, 93); Attridge (1984, 163); Fallon (1985, 863); Schürer (1986, 518); Hengel (1988, 170); Momigliano (1994b, 21); Collins (2000, 46). Gruen (1998, 140) er en af de få, der ikke accepterer identificeringen af Eupolemos, Johannes' søn, med historieskriveren Eupolemos. Gruens kritik bygger dog på hans uenighed med fortolkningen af Eupolemos' fragmenter. Gruen (1998, 140-6) mener, at beskrivelser af Eupolemos' fragmenter som enten apologetiske eller som forsøg på 'ægte' historieskrivning er forfejlede. Jeg er grundlæggende enig med Gruen heri. At hævde, at Eupolemos ikke er apologet behøver dog ingenlunde at udelukke en identificering med Eupolemos, Johannes' søn. Wacholder (1974, 29-32) ønsker at gøre Eupolemos til forlæg for forfatteren til 1 *Makk*. Eupolemos sættes i forbindelse med et hypotetisk skrift ("Acts of Judah"). Wacholder (1974, 29) finder belæg for dette skrift i 1. *Makk* 9.22, men argumentet holder ikke. Wacholder gør vold på sætningen, og den græske tekst kan slet ikke læses på den måde, Wacholder foreslår. "Acts of Judah" skulle på græsk angiveligt hedde *λόγοι Ἰούδου*. Den græske tekst i 9.22 lyder således: *καὶ τὰ περισσὰ τῶν λόγων Ἰούδου καὶ τῶν πολέμων καὶ τῶν ἀνδραγαθῶν, ὧν ἐποίησε, καὶ τῆς μεγαλωσύνης αὐτοῦ οὐ κατεγράφη· πολλὰ γὰρ ἦν σφόδρα. τῶν λόγων Ἰούδου ἤρρηται μετὰ τῶν πολέμων καὶ τῶν ἀνδραγαθῶν, ὧν ἐποίησε, καὶ τῆς μεγαλωσύνης αὐτοῦ*. Her er ikke tale om en titel på et værk, men en konstatering af, at et sådant mangler!
25. Clem. Al. *Strom.* 1.23.153.4: *Εὐπόλεμος δὲ ἐν τῷ περὶ τῶν ἐν τῇ Ἰουδαίᾳ βασιλέων τὸν Μωυσῆ φησι πρῶτον σοφὸν γενέσθαι καὶ γραμματικὴν πρῶτον τοῖς Ἰουδαίοις παραδοῦναι καὶ παρὰ Ἰουδαίων Φοίνικας παραλαβεῖν, Ἕλληνας δὲ παρὰ Φοινίκων. Eusebios *Praep. evang.* 9.26.1: *Εὐπόλεμος δὲ φησι τὸν Μωυσῆ πρῶτον σοφὸν γενέσθαι καὶ γράμματα παραδοῦναι τοῖς Ἰουδαίοις πρῶτον, παρὰ δὲ Ἰουδαίων Φοίνικας παραλαβεῖν, Ἕλληνας δὲ παρὰ Φοινίκων, νόμους τε πρῶτον γράψαι Μωσῆν τοῖς Ἰουδαίοις.**
26. Clem. Al. *Strom.* 1.23.153.4; Eusebios *Praep. evang.* 9.26.1.

'grammatik.'²⁷ Omtalen af Moses som jødernes første lovgiver optræder kun i Eusebios' gengivelse af Polyhistor. Hvilken en af versionerne, der kommer nærmest Eupolemos' oprindelige tekst, er næsten umuligt at afgøre, men brugen af *γραμματική* virker mere passende end *γράμματα*.²⁸

Hvad kan vi læse ud af Fragment 1? At Eupolemos omtaler Moses som den første vise mand (*πρῶτος σοφός*), synes at afspejle en hellensk tradition snarere end en jødisk. Her er sandsynligvis tale om traditionen om de syv vise mænd og de hellenske filosoffer. Eupolemos lader altså til at sige, at Moses var et skridt foran hellenerne i henseende til visdom. Moses sættes tidligere i historien end Thales, Solon, Bias og de øvrige vise mænd samt de hellenske filosoffer Pythagoras, Platon m.fl. Dette forudsætter et kendskab til hellensk historie og visdom og et ønske om at vise, at Moses hører hjemme i denne tradition og endda tidligere.²⁹

Endnu mere interessant er det, at Eupolemos hævder, at Moses gav alfabetet til jøderne. Fra jøderne skal fönikerne og derefter hellenerne have modtaget det. Opfindelsen af alfabetet spiller ingen rolle i Det Gamle Testamente,³⁰ og omtalen af fönikere og hellenerne viser, at Eupolemos tydeligvis kender til teorierne i antikken vedrørende alfabetets oprindelse. At hellenerne havde overtaget alfabetet fra fönikerne var en udbredt forestilling i antikken. Herodot forudsætter en almen enighed om, at hellenerne modtog alfabetet fra Kadmos via fönikerne.³¹

Hvad Eupolemos her gør, er at indskrive Moses i alfabetets historie, men et led tidligere end fönikerne. Dette er en iøjnefaldende ændring af datidens teorier om alfabetets oprindelse. Det er dog vigtigt at bemærke, at Eupolemos ingenlunde siger, at Moses opfandt alfabetet, men derimod at han sendte det videre, overrakte (*παραδοῦναι*) det til jøderne.³² Det kan indebære, at Moses havde modtaget alfabetet fra andre folk. Eupolemos følger jødisk tradition og siger selv i Fragment 5, at Moses førte jøderne ud af Ægypten. Moses må *a priori*

27. LSJ s.v. *γραμματική*.

28. Cf. Wacholder (1974, 73); Walter (1976, 99 n. b); Fallon (1985, 865 n. e); Holladay (1983, 137 n. 3); Hengel (1988, 170 n. 264). Bemærk chiasmen i fragment 1: *παρὰ Ἰουδαίων Φοίνικας παραλαβεῖν* "Ἑλληνας δὲ παρὰ Φοινίκων".

29. Wacholder (1974, 74-7); Holladay (1983, 137 n. 5); Fallon (1985, 865 n. d); Droge (1989, 14-5); Gruen (1998, 153).

30. Wacholder (1974, 76-7): "Biblical lore does not lend support at all for the classification of the patriarchs—Enoch, Abraham, or Moses—as 'wise men,' much less as inventors of astronomy or the alphabet."

31. Hdt. 5.58, cf. Wacholder (1974, 77-83) med adskillige henvisninger.

32. Wacholder (1974, 78) hævder, at Eupolemos hermed mener, at Moses modtog alfabetet fra Gud. Cf. Bickerman (1988, 181); Gruen (1998, 153-4).

have opnået kendskab til alfabetet i Ægypten og have bragt det til Palæstina, hvorfra fønikerne har fået kendskab til det. Hekataios fra Milet hævder, at Danaos bragte alfabetet til hellenerne fra Ægypten. Hekataios udelader således det fønikiske led.³³ Diodor, der følger Hekataios fra Abdera, knytter alfabetet til Kadmos, men hævder, at Kadmos kom til Fønikien fra Theben i Ægypten.³⁴ Hekataios fra Abdera skrev under Ptolemaios I og havde en interesse i at fremstille Ægypten som kulturens vugge. I en passage, der sandsynligvis går tilbage til Hekataios, skriver Diodor:

Ægyptens præster hævder ud fra deres hellige bøger, at for længe siden kom Orfeus, Mousaios, Melampos og Daidalos til dem. Udover dem kom også digteren Homer, spartaneren Lykurgos og desuden atheneren Solon og filosofen Platon. Men Pythagoras fra Samos, matematikeren Eudoxos og tilmed Demokrit fra Abdera og Oinopides fra Chios kom også til Ægypten.³⁵

Ægypterne tilskrev altså på Hekataios fra Abderas tid deres land en central betydning for de største hellenske personligheder. Endnu en passage fra Diodor, der sandsynligvis har sin baggrund i Hekataios fra Abdera, illustrerer dette tydeligt:

Ægypterne siger nu, at derefter spredtes der et stort antal kolonier fra Ægypten ud over hele verden. Belos, der menes at være Poseidons og Libyas søn, førte kolonister til Babylon... De siger, at de der tog af sted med Danaos, ligeledes fra

33. *FGrH* 1 F20. Cf. Wacholder (1974, 78-9); Walter (1976, 99 n. b); Holladay (1983, 138 n. 6); Droge (1989, 15-6); Gruen (1998, 154).

34. Diod. 1.23.2-8.

35. Diod. 1.96.2: *Οἱ γὰρ ἱερεῖς τῶν Αἰγυπτίων ἱστοροῦσιν ἐκ τῶν ἀναγραφῶν τῶν ἐν ταῖς ἱεραῖς βίβλοις παραβαλεῖν πρὸς ἑαυτοὺς τὸ παλαιὸν Ὀρφέα τε καὶ Μουσαῖον καὶ Μελάμποδα καὶ Δαίδαλον, πρὸς δὲ τούτοις Ὅμηρον τε τὸν ποιητὴν καὶ Λυκοῦργον τὸν Σπαρτιάτην, ἔτι δὲ Σόλωνα τὸν Ἀθηναῖον καὶ Πλάτωνα τὸν φιλόσοφον, ἐλθεῖν δὲ καὶ Πυθαγόραν τὸν Σάμιον καὶ τὸν μαθηματικὸν Εὐδοξον, ἔτι δὲ Δημόκριτον τὸν Ἀβδηρίτην καὶ Οἰνοπίδην τὸν Χίον.*

Ægypten, bosatte sig sammen i Argos, der næsten er den ældste by i Hellas. Kolchernes folk slog sig ned i Pontos, og jødernes folk bestående af kolonister fra Ægypten bosatte sig mellem Arabien og Syrien.³⁶

Ud fra de citerede passager er der ingen tvivl om, at Hekataios fra Abdera tilskrev Ægypten en vigtig rolle i udviklingen af hellensk kultur. Hellenerne skyldte så at sige ægypterne størstedelen af fortjenesten for deres civilisation og tilmed alfabetet. Diodor siger, sandsynligvis med udgangspunkt i Hekataios fra Abdera, således:

Ægypterne siger, at opfindelsen af alfabetet og observationen af stjernerne blev gjort hos dem.³⁷

Eupolemos lader til at have haft et kendskab til teorierne om alfabetets opfindelse i Ægypten, og desuden lader Eupolemos her til at have haft temaerne fra Hekataios fra Abderas jøde-ekskurs i tankerne.³⁸ I begyndelsen af jøde-ekskursen skriver Hekataios følgende:

For længe siden opstod der en pest i Ægypten, og de fleste skød skylden for ulykkerne på det guddommelige. Da der boede mange forskellige fremmede i landet, der benyttede anderledes skikke i forbindelse med helligdom og ofringer, var ægypternes fædrene gudsdyrkelse blevet opløst. Derfor indså landets indbyggere, at der ikke ville komme en ende på ulykkerne, hvis ikke de fjernede de fremmede. De fremmede blev derefter forvist, hvorefter de meste fremtrædende og aktive slog sig sammen og blev fordrevet, som nogle siger, til Hellas og nogle andre steder. De havde nævneværdige ledere, blandt hvem Danaos og Kadmos var de mest fremtrædende. Hovedparten derimod blev fordrevet til det, der nu kaldes Judæa, som ikke ligger langt fra Ægypten, men på de tider var aldeles mennesketomt.

36. Diod. 1.28.1-2: Οἱ δ' οὖν Αἰγύπτιοί φασι καὶ μετὰ ταῦτα ἀποικίας πλείστας ἐξ Αἰγύπτου κατὰ πάσαν διασπαρῆναι τὴν οἰκουμένην. εἰς Βαβυλῶνα μὲν γὰρ ἀγαγεῖν ἀποίκους Βῆλον τὸν νομιζόμενον Ποσειδῶνος εἶναι καὶ Λιβύης. λέγουσι δὲ καὶ τοὺς περὶ τὸν Δαναὸν ὀρμηθέντας ὁμοίως ἐκεῖθεν συνοικίσαι τὴν ἀρχαιοτάτην σχεδὸν τῶν παρ' Ἑλλησι πόλεων Ἄργος, τό τε τῶν Κόλχων ἔθνος ἐν τῷ Πόντῳ καὶ τὸ τῶν Ἰουδαίων ἀνὰ μέσον Ἀραβίας καὶ Συρίας οἰκίσαι τινὰς ὀρμηθέντας παρ' ἑαυτῶν.

37. Diod. 1.69.5: λέγουσι τοῖνυν Αἰγύπτιοι παρ' αὐτοῖς τὴν τε τῶν γραμμάτων εὔρεσιν γενέσθαι καὶ τὴν τῶν ἄστρον παρατήρησιν.

38. Hekataios levede samtidig med Alexander den Store og Ptolemaios I, altså i det fjerde og tredje årh., cf. *Suida* s.v. Ἐκαταῖος Ἀβδηρίτης; Jos. C. Ap. 1.183. Om Hekataios cf. Schwartz (1885).

Kolonien anførtes af ham, der kaldtes Moses, der i høj grad udmærkede sig ved visdom og mod. Moses tog landet i besiddelse og grundlagde blandt andre den by, der er den mest iøjnefaldende, kaldet Hierosolyma. Han indviede også den helligdom, der er mest æret blandt dem, anviste gudsdyrkelsen og den hellige tjeneste, gav love og ordnede forfatningsforhold.³⁹

Hekataios fra Abdera siger altså, at jøderne blev bortvist fra Ægypten, men at Moses førte dem til Judæa, hvor han grundlagde Jerusalem. I samme omgang blev også hellenerne nødsaget til at forlade Ægypten. Anførerne for hellenerne var ingen andre end Kadmos og Danaos. Som det er blevet vist, forbandt hellenerne alfabetets oprindelse med både Kadmos og Danaos, og begge blev placeret i Ægypten, hvorfra de kom til Hellas. Hos Eupolemos forlader Moses, som Hekataios fra Abdera nævnte, Ægypten, men medbringer alfabetet. Jeg vil påstå, at Eupolemos her bevidst bruger traditionen fra Hekataios fra Abderas jøde-ekskurs i forbindelse med datidens ideer om alfabetets oprindelse i Ægypten. Hvor det for hellenerne var Danaos eller Kadmos, der bragte alfabetet til hellenerne, er det hos Eupolemos Moses, der forlod Ægypten sammen de to hellenere, der bringer alfabetet først til fønikerne og derfra til hellenerne.⁴⁰

Sidste del af Fragment 1, der kun er overleveret hos Eusebios, nævner, at Moses var den første, der gav jøderne love. Den græske tekst lader sig ikke tolke i den retning, at Moses var den første lovgiver i verden, og at han derefter gav jøderne love,⁴¹ men Moses opfandt lovene

39. Diod. 40.3.1-3: Κατὰ τὴν Αἴγυπτον τὸ παλαιὸν λοιμικῆς περιστάσεως γενομένης ἀνέπεμπον οἱ πολλοὶ τὴν αἰτίαν τῶν κακῶν ἐπὶ τὸ δαιμόνιον· πολλῶν γὰρ καὶ παντοδαπῶν κατοικούντων ξένων καὶ διηλλαγμένοις ἔθεσι χρωμένων περὶ τὸ ἱερὸν καὶ τὰς θυσίας, καταλελύσθαι συνέβαινε παρ' αὐτοῖς τὰς πατρίους τῶν θεῶν τιμὰς. (2) Διόπερ οἱ τῆς χώρας ἐγγενεῖς ὑπέλαβον ἂν μὴ τοὺς ἀλλοφύλους μεταστήσωνται, λύσειν οὐκ ἔσεσθαι τῶν κακῶν. Εὐθύς οὖν ξηνηλατουμένων τῶν ἀλλοεθνῶν, οἱ μὲν ἐπιφανέστατοι καὶ δραστηκώτατοι συστραφέντες ἐξερρίφθησαν, ὡς τινὲς φασιν, εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τινὰς ἑτέρους τόπους, ἔχοντες ἀξιολόγους ἡγεμόνας, ὧν ἡγούντο Δαναὸς καὶ Κάδμος τῶν ἄλλων ἐπιφανέστατοι· ὁ δὲ πολὺς λεῶς ἐξέπεσεν εἰς τὴν νῦν καλουμένην Ἰουδαίαν, οὐ πόρρω μὲν κειμένην τῆς Αἰγύπτου, παντελῶς δὲ ἔρημον οὖσαν κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους. (3a) Ἠγεῖτο δὲ τῆς ἀποικίας ὁ προσαγορευόμενος Μωσῆς, φρονήσει τε καὶ ἀνδρεία πολὺ διαφέρων. Οὗτος δὲ καταλαβόμενος τὴν χώραν ἄλλας τε πόλεις ἔκτισε καὶ τὴν νῦν οὖσαν ἐπιφανεστάτην, ὀνομαζομένην Ἱεροσόλυμα. Ἰδρύσατο δὲ καὶ τὸ μάλιστα παρ' αὐτοῖς τιμώμενον ἱερὸν, καὶ τὰς τιμὰς καὶ ἀγιστείας τοῦ θεοῦ κατέδειξε, καὶ τὰ κατὰ τὴν πολιτείαν ἐνομοθέτησέ τε καὶ διέταξε.

40. At Eupolemos bygger på Hekataios fra Abdera er centralt for Wacholder og Droge, men at det muligvis er Hekataios' jøde-ekskurs, Eupolemos har ladet sig inspirere af i forbindelse med omtalen af Moses som overbringer af alfabetet, har jeg ikke kunnet finde belæg for i sekundærlitteraturen. Jeg takker ph.d.-stipendiat ved Institutt for kulturstudier og orientalske sprog, Oslo Universitet Arve Omtvedt Berntzen for hjælp til dette afsnit.

41. Gruen (1989, 154).

for jøderne. Ud fra omtalen af Moses som den første vise og overbringeren af alfabetet kan man dog alligevel knytte en vis betydning til omtalen af Moses som lovgiver.⁴² I jøde-ekskursen fremhæver Hekataios fra Abdera ligeledes Moses som lovgiver.⁴³ Det er ikke usandsynligt, at Eupolemos her viderefører temaet om Moses som lovgiver fra Hekataios fra Abdera, selvom han naturligvis kan bygge på jødisk tradition.⁴⁴

I det hele taget lader Eupolemos til at have haft kendskab til datidens hellenske interesse for kulturbringere, opfindere af en bestemt videnskab eller et håndværk (τέχναι) – en såkaldt *protos heuretes* (πρῶτος εὐρετής).⁴⁵ F.eks. var Triptolemos den første, der pløjede jorden, Prometheus bragte menneskene ilden, og Herakles indstiftede De Olympiske Lege. Tankerne om en første opfinder lader til at være opstået i forbindelse med den græske kolonisation og vandt indpas under sofisterne.⁴⁶ I hellenistisk og romersk tid optegnedes der store lister over hvilke guder og heroer, der indførte hvilke goder for menneskene, og Ægypten spiller hyppigt en vigtig rolle her.⁴⁷

Eupolemos lader til bevidst at hentyde til *protos heuretes*-traditionen i Fragment 1. Både Kadmos og Danaos blev gjort til *protoi heuretai* af alfabetet, og Eupolemos bruger desuden ordet *πρῶτος* to gange på kun tre linjer.⁴⁸

Eupolemos udviser kendskab til traditionen om alfabetets oprindelse i Ægypten, Hekataios fra Abdera, begreberne *protos heuretes* og *nomothetes*. Det er følgelig ikke usandsynligt, at Eupolemos direkte har kendt til Hekataios fra Abderas førømtalte jøde-ekskurs eller snarere traditionerne om Moses hos Hekataios fra Abdera. Eupolemos har ladet sig inspirere og har placeret Moses i traditionen af hellenske kulturbringere og tilmed som bringer af alfa-

42. Wacholder (1974, 83-5) vælger at slå omtalen af Moses som den første vise og som lovgiver sammen og konkluderer dermed, at Moses var den første lovgiver. Cf. Walter (1976, 99 n. d); Holladay (1983, 138 n. 7); Fallon (1985, 865 n. f); Droge (1989, 17).

43. Diod. 40.3.3.

44. Wacholder (1974, 86-7) fremhæver Diodors (1.94) omtale af ægypternes lovgiver Mneves som en inspirationskilde for Eupolemos og forsøger således at gøre en afhængighed af Hekataios endnu mere sandsynlig. Droge (1989, 18-9) følger trop og fremhæver ligheden mellem Diodors/Hekataios fra Abderas beskrivelse af Mneves og Eupolemos' omtale af Moses som lovgiver. Droge nævner, at senere kristne forfattere bevidst skifter navnet Mneves ud med Moses for at fremme deres apologetiske formål.

45. Dette fænomen behandles udtømmende i Thraede (1962a) og Kleingünther (1933) [non vidi], men se også Murray (1989, især 24).

46. Thraede (1962a, 1193; 1202).

47. Thraede (1962a, 1204-6); Thraede (1962b); Droge (1989, 1-29).

48. Hos Eusebios, der følger Polyhistor, hele tre gange.

betet. Dette opnår han ved at lade Moses i stedet for Kadmos eller Danaos overbringe alfabetet til fønikerne og hellenerne.

2.2. De øvrige fragmenter

Fragment 2, 3, 4 og 5 vedrører ikke kulturbringere eller vise mænd, ej heller nogle af de temaer, der forekommer i Hekataios fra Abderas jøde-ekskurs. Ikke desto mindre vil der kort blive fremhævet nogle væsentlige passager i Eupolemos' øvrige fragmenter.

Fragment 2 og 5 viser, at Eupolemos havde kendskab til den kronografiske del af historiskrivningen, der var et hellensk fænomen.⁴⁹ Brevene i Fragment 2 bærer præg af samtidige konventioner for brevskrivning.⁵⁰ Eupolemos udviser derudover en meget stor interesse for templet og dets genstande. Desuden synes han bevidst at undgå at omtale de afbildninger af levende væsener, der var at finde i Salomons tempel.⁵¹ Eupolemos lader ligeledes til at være bekendt med etymologiske teorier i sin omtale af navnet Jerusalems betydning.⁵²

2.3. Formål

Det synes oplagt, at Eupolemos skrev til et jødisk publikum. At han skrev på græsk kan næppe undre nogen, da størstedelen af jøderne i hellenistisk tid har betjent sig af dette sprog. Eupolemos' fragmenter bærer ikke præg af at være apologetiske. De virker ikke som svar på en udefrakommende kritik. Hos de hellenske og romerske forfattere er der adskillige omtaler af jøderne, men derimod næsten ingen tegn på, at en eneste forfatter har læst de jødiske tekster eller *Septuaginta*.⁵³ Det er takket være de kristne, at vi har den jødiske litteratur overleveret i så relativt et stort omfang. De hedenske forfattere synes på ingen måde at have taget notits af jødernes litteratur, måske fordi den ikke var stilet til ikke-jøder. Eupolemos

49. Eusebios *Praep. evang.* 9.30.1-2. Fornara (1983,1). Cf. også Wacholder (1968). Den jødiske historieskriver Demetrios betjente sig i høj grad af denne genre.

50. Eusebios *Praep. evang.* 9.31.1-33.1. Wacholder (1974, 158): "The text of the Solomonic correspondence as reported by Eupolemus may have its roots in Hebrew historiography, but its form follows the stereotype of Hellenistic epistolography."

51. Eusebios *Praep. evang.* 9.34.9 beskriver konstruktionen af bronzehavet. I modsætning til beskrivelsen i Det Gamle Testamente, stilles bassinet her ikke på figurer af okser, men på tolv bronzefødder. Det er betydningsfuldt, og der er ingen grund til at rette i teksten for at skabe overensstemmelse med beskrivelserne i Det Gamle Testamente, cf. Wacholder (1974, 129); Fallon (1985, 869 n. r).

52. Eusebios *Praep. evang.* 9.34.13. Cf. Wacholder (1974, 204-8); Holladay (1983, 151 n. 93).

53. Undtaget er en sær snegl som Polyhistor.

opremser profeter og konger i Israels historie, men han bringer egentlig ikke særligt mange oplysninger om, hvem de i virkeligheden var. Eupolemos synes at forudsætte et kendskab til Moses, Saul, David og Salomon. At Moses skulle have overdraget alfabetet til jøderne ville virke besynderligt for en hellener, og spørgsmålet er vel, hvorvidt en ikke-jødisk læser ikke blot vil have trukket på smilebåndene ved en sådan oplysning, ligesom den moderne læser gør det.

Hvad kan da Eupolemos' formål have været med de fragmenter, vi har overleveret fra hans værk? Hellenisk kultur i alle dets afskygninger havde en massiv betydning i hellenistisk tid. Hellenisk kultur var fascinerende, og den havde en enestående tiltrækningskraft på de folkeslag, der kom i kontakt med den. Jøderne var tiltrukket af den nye kultur, ligesom også romerne var det. Man kan sige, at de hellenistiske konger med deres klassisk-hellenske arv benyttede sig af det, man i moderne politisk teori kalder *soft-power*, det vil sige den ikke-kinetiske magt, hvormed man kan forme folks præferencer.⁵⁴ Jødernes præferencer blev i høj grad formet i hellenistisk tid. Det var 'moderne' at være hellener. Hvis man ikke var hellener, ja så måtte man hævde, at det folkeslag man tilhørte, enten var blevet overset af hellenerne eller var ældre. Det er netop dette Eupolemos gør. Hans fragmenter viser, at han var påvirket af hellensk *soft-power* og bevidst spillede på dette i sit værk. Han sørger for, at hellenernes kultur indirekte er affødt af Moses' kulturindsats – nemlig videreformidlingen af alfabetet. Værket bærer dog som før nævnt ikke præg af at være et apologetisk indspark i en samtidig dialog. Dertil er det alt for elitært og indforstået. Eupolemos' værk lader snarere til at være ment som internt jødisk opbyggelig litteratur, hvor man fortolker jødisk tradition i lyset af hellensk kultur, men uden at gå på kompromis med den jødiske arv. På denne måde viser Eupolemos tydeligt, at jøderne var et velintegreret element i den hellenistiske verden.

3. Konklusion

Eupolemos er et sjældent eksempel på en jøde fra overklassen i Jerusalem, der i andet årh. f.Kr. har modtaget en hellensk uddannelse, som har givet ham kendskab til historiografi, ideerne om en *protos heurtes* og teorierne vedrørende etymologiske afledninger af navne. Med denne uddannelse kunne Eupolemos fungere som gensandt til et andet nyligt helleni-

54. Nye, J. 2004, 2. 5-15. *Soft-power* er ikke blot indflydelse i form af overtalelse, men også i form af tiltrækning.

seret folk, romerne, og han kunne genfortolke jødernes traditioner på græsk med udgangspunkt i den hellenske, og i mindre grad den bibelske, historieskrivning.

slssorensen1983@gmail.com

Bibliografi

- Attridge, H.W. 1984. "Chapter Four: Historiography." Pp. 157-84 i *Jewish Writings of the Second Temple Period: Apocrypha, Pseudepigrapha, Qumran Sectarian Writings, Philo, Josephus*. Ed. M. E. Stone. Assen: Van Gorcum.
- Bartlett, J.E. 1985. *Jews in the Hellenistic World: Josephus, Aristeas, The Sibylline Oracles, Eupolemus*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bickerman, E.J. 1988. *The Jews in the Greek Age*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Collins, J.J. 2000. *Between Athens and Jerusalem: Jewish Identity in the Hellenistic Diaspora*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Droge, A.J. 1989. *Homer or Moses? Early Christian Interpretations of the History of Culture*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Fallon, F. 1985. "Eupolemus." Pp. 861-72 i *Old Testament Pseudepigrapha. Vol. 2*. Ed. J. H. Charlesworth. New York: Doubleday.
- Fornara, C.W. 1983. *The Nature of History in Ancient Greece and Rome*. Berkeley and Los Angeles, California: University of California Press.
- Freudenthal, J. 1875. *Hellenistische Studien, 1-2: Alexander Polyhistor und die von ihm erhaltenen Reste jüdischer und samaritanischer Geschichtswerke*. Breslau: Skutsch.
- Goldstein, J.A. 1976. *I Maccabees: A New Translation with Introduction and Commentary*. New York: Doubleday.
- Gruen, E.S. 1998. *Heritage and Hellenism: The Reinvention of Jewish Tradition*. Berkeley and Los Angeles, California: University of California Press.
- Hadas, M. 1959. *Hellenistic Culture: Fusion and Diffusion*. New York: Columbia University Press.
- Hengel, M. 1988. *Judentum und Hellenismus: Studien zu ihrer Begegnungen unter besonderer Berücksichtigung Palästinas bis zur Mitte des 2. Jh.s. v. Chr.* Tübingen: Mohr Siebeck.
- Holladay, C.R. 1983. *Fragments of Hellenistic Jewish Authors. Vol. 1*. Chico, California: Scholars Press.
- Kleingünther, A. 1933. "ΠΡΩΤΟΣ ΕΥΡΕΤΗΣ." *Philol. Suppl.* 26.1.

- Marcus, R. 1943. *Josephus: Jewish Antiquities Books 12-13*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Momigliano, A. 1994b. *Essays on Ancient and Modern Judaism*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Murray, P. 1989. "Poetic Genius and its Classical Origins." Pp. 9-31 i *Genius: The History of an Idea*. Ed. P. Murray. Oxford: Basil Blackwell.
- Nye, J. 2004. *Soft Power*. New York: Public Affairs.
- Oesterley, W.O. 1913. "1 Maccabees." Pp. 59-124 i *The Apocrypha and Pseudepigrapha of The Old Testament. Vol. 1.: Apocrypha*. Ed. R. H. Charles. Oxford: Clarendon Press.
- Otzen, B. 1998. *Kommentar til De Apokryfe Bøger*. København: Det Danske Bibelselskab.
- Schürer, E. 1986. *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ. Vol. 3, Part 1*. Rev. ed. G. Vermes, F. Millar & M. Black. Edinburgh: T. & T. Clark.
- Schwartz, D.R. 2008. *2 Maccabees*. Berlin & New York: Walter de Gruyter.
- Schwartz, E. 1885. "Hekataeos von Teos." *Rh. Mus.* NS 40: 223-62.
- Thraede, K. 1962a. "Erfinder II." *RAC coll.* 1191-1278.
- Thraede, K. 1962b. "Das Lob des Erfinders. Bemerkungen zur Analyse der Heuremata-Kataloge." *Rh. Mus.* NS 105: 158-86.
- Wacholder, B.Z. 1974. *Eupolemus: A Study of Judaeo-Greek Literature*. Cincinnati: Hebrew Union College.
- Walter, N. 1976. "Historische und legendarische Erzählungen: Fragmente jüdisch-hellenistischer Historiker." Band 1, Lieferung 2 i *Jüdische Schriften aus hellenistisch-römischer Zeit*. Ed. W. G. Kümmel. Gütersloher: Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn.